

ОБРАЗ КНИГИ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (КОНТАКТНО-ГЕНЕТИЧНИЙ ТА ІСТОРИКО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ)

Аналізується візантійська/давньоруська культура Слова та її рецепція в Шевченкових творах. З'ясовуються типологічні паралелі образу книги в давньоруських текстах та творах українського митця.

Ключові слова: книга, візантійська культура, давньоруська література, рецепція, типологія, Т. Шевченко.

У сучасному літературознавстві зв'язок між давньою українською літературою та творчістю Шевченка досліджували Ю. Барабаш, Я. Дзира, С. Задорожна, І. Ісиченко, Є. Лебідь, В. Микитась, О. Мишанич, О. Сирцова, В. Соболь, С. Росовецький та ін. Сучасні дослідники, вдаючись до порівняльного інструментарію, головну увагу своїх розвідок концентрують переважно довкола подібностей у стилевій площині чи на «універсальних» мотивах та образах. Осмислюючи своєрідність генетичних зв'язків української літератури, для нашого дослідження важливим є з'ясування образу книги у творчості Т. Шевченка, оскільки це дозволить розглянути процеси спадковості та наступності українських літературних традицій, осмислити у порівняльному аспекті традицію візантійсько-християнських книжкових канонів у давньоруських текстах та творах Т. Шевченка.

Як відомо, невід'ємною частиною візантійської культури разом з християнською концепцією світовлаштування була книжність. Перейнявши християнство та отримавши слов'янську азбуку від Кирила та Мефодія, на давньоукраїнських землях почали активно перекладати візантійські книги, переважно богослужбового та морально-релігійного змісту, а також створювали свої, укладаючи за візантійськими зразками з додаванням нових елементів, що відображали специфіку місцевих звичаїв. Про те, що книжна культура у давніх слов'ян користувалась особливим пієтетом залишилось чимало свідчень. Так, Костянтин-Кирил Філософ в «Прогласі святого Євангелія» пише про могутність писемного слова, за допомогою якого можливе зцілення як фізичне, так і духовне. «Слово буквенное», вважає богослов, доступне навіть глухим. Воно прийшло до слов'ян і відкрило їм Істину. Слово святих книг має божественну природу, наповнює силою душі і зміцнює серця та уми людей. Як для очей потрібне світло, щоб радіти красі сотвореного світу, так душі без писемності («без буквовь») не бачить ясно Божого Закону: «Закон книжна духовного, закон раи Божии являюще». Без писемності, без книжної культури, вважає Кирил, неможливе справжнє людське життя, бо «душа бузбуквонна мертва являет се вь чловецех» [цит. за: 1: 7].

«Вчення книжне» у період хрещення Русі та багато століть після нього взяло на себе роль соціокультурних інститутів освіти протягом усього давньоруського періоду. У вітчизняній культурі знання сконцентрувалось у межах книжкового тексту, тому можна говорити про наявність у книжковій культурі Русі власного знання-концепту [2: 7].

Безперечно, що світовідчуття, детерміноване книжністю, включає в себе перш за все усвідомлення того, що всіма досягненнями людина завдячує книгам [3: 50]. Вважають, що у давньоруській культурі знання не набуло самостійних інституціональних форм, воно залишилося існуючим в книзі, збереженим у книзі й переданим через книгу – Святе Письмо, тому поняття книги, знання та християнства, особливо на початкових етапах, ототожнювались. Цьому сприяв культурно-історичний фактор, адже давньоруська книжність починалась з перекладних християнських текстів, перенесених із південнослов'янських земель. Тому книжність на Русі виконувала місію християнського контексту, адже першими книгами були книги Біблії, з яких найбільше перекладали Євангеліє, Апостол, Псалтир. Із службових книг популярними були службова Мінея, Службеники, Тріоді, Требники, Часослови, а ще житія святих, праці Отців Церкви тощо. Відтак, першою усталеною ознакою книги у давньоруській культурі стала її ідеологічність, тобто пов'язаність з системою поглядів християнства.

За середньовічними уявленнями, людина і книга становили певну двоєдність, при цьому книга стояла вище, ніж людина; слово було суттєвішим, важливішим і реальнішим, ніж сама дійсність [4: 117]. Літературна праця цієї доби мала ознаки сакрального дійства: «Велика бо бывает полза от учения книжного; книгами бо кажеми и учими есмы пути покаяню, мудрость бо обретаем и воздержанье от словес книжных; се бо суть ряды, напаяющие вселенную, се суть исходяща мудрости, книгам бо есть неисчетная глубина, сими бо в печали утешаемы есмы, ки суть узда воздержанию ... Аще бо пощещи великую ползу души своей; иже бо книги часто чтеть, то беседует с Богом, или святыми мужи» [5: 65-66]. Середньовічний текст переважно був зорієнтований у паравербальну сферу комунікації, коли семантичний потенціал слова реалізувався у комплексі обрядових дій. Відтак, писане слово виступало символом обрядового знака, включеного у загальну систему містичного спілкування людини з Богом (Біблія, гімнографія, житіє, проповідь) або з іншими членами християнської громади, як живими, так і померлими (літопис, послання, хожденіє тощо) [6: 42]. Книжність за середньовіччя постає як духовне явище, як моральна досконалість, а не лише як уміння читати й писати; вона є атрибутом, невід'ємною світоглядною характеристикою цієї доби, знаком давньоруської культури. За цим знаком «постають не лише будь-які пам'ятки писемності, але і їх особливий вплив на давньоруського читача; зв'язок людини з книгою, який передбачав духовну трансформацію («входить в Книгу одним, а виходить іншим»); семантична аура, створювана книгою, коли «акт читання поставав як життєвий акт» [7: 71].

У пам'ятках давньоруської писемності збереглась інформація про номінативну та функціональну специфіку книги у суспільному житті. Важливим у цьому аспекті є зіставлення образу книги в літературі духовно-релігійного змісту та світського. Так, в Києво-Печерському патерику, який вважають репрезентантом рафінованої культури інтелектуалів та тогочасної філософської культури, що ґрунтувалась на канонічному у православній традиції уявленні про світ, його структуру, місце й покликання людини у світі, книзі, книжному вченню і книжності відводиться високе місце в позитивній шкалі цінностей. У Печерському монастирі, що з перших десятиліть свого існування став найважливішим книжним центром Київської Русі, суворий Студійський статут велів усім ченцям, крім багатьох інших обов'язків, старанно займатися читанням: «Потрібно знати, що в ті дні, в які ми вільні від тілесних справ, вдаряє книгозберігач одноразово в дерево

і збирається братія в книгозберігальну кімнату і бере кожний книгу і читає до вечора; перед клепанням же до світільничного вдарає знову одноразово книжний приставник і всі приходять і повертають книги по запису; хто ж уповільнить (запізниться) повернути книгу, підлягає епітимії» [цит. за: 8: 776]. Однак, в переказах Патерика можна віднайти різні характеристики книги – від захоплення та обожнення до сумнівів у її значимості. Причиною цьому є зміна в уявленнях про ідеал християнської досконалості – святості. На початковому етапі впровадження християнства покликання святого передусім вбачалось у просвітництві, звідси головними моральними якостями поряд з любов'ю до ближнього та милостиною, були мудрість та вчительство, що передбачали тісний зв'язок з книгою та книжністю. Звідси й поняття про християнський ідеал святості як про апостолоподібність. Так, у Патерику простежується зміна уявлень про святість – на зміну апостолоподібності приходять ангелоподібність. Зі зміною уявлень відбувається й зміна у ставленні до книги: якщо на етапі утвердження апостольського життя як ідеалу святості знання книжність вшановувалась як чи не найвища добродієність, то на етапі ангелоподібних устремлень питома вага книжної мудрості в образі святості знижується.

Незважаючи, що книжність у патерикових переказах переважно означена позитивними цінностями, книга як засіб спілкування з Богом важить менше, ніж молитва. Книга сприймається більше як цінна річ, що може прислужитися як на добро, так і на зло. Тому у ставленні до писемного слова у Патерику проглядає двоїстість, що в цілому притаманна християнському ставленню до світу земного. За приклад може слугувати «Життя преподобного Феодосія», авторства Нестора, в якому мовиться про перевагу богообраності, тобто ангелоподібності над книжним знанням: «Хто сповідає милосердя Боже! Це ж бо не обрав ні з премудрих філософів, ні з властителів міст вівчаря та вчителя інокам, але – хай і за те прославиться Ім'я Господнє! – що неосвічений і ненавчений премудрішим од філософів виявився» (Слово 8) [9]. В іншому переказі мовиться про єдине багатство Григорія Чудотворця, яке склали книги, і які він був змушений був продати чи віддати, щоб не вводити злодіїв у спокусу (Слово 28) [9]. Прикладом двоїстого характеру книжного знання є оповідь про Микиту-затвірника, який, будучи спокушений бісом, надавав перевагу читанню книг старого Завіту замість молитви: «Не міг же ніхто зрівнятися з ним [у знанні] книг Старого Закону, весь бо напам'ятав знав: Буття і Вихід, Левіти, Числа, Судії, Царства і всі Пророцтва по порядку. І всі книги жидівські знав добре. Євангелія ж і Апостола, які в Благодаті надані нам, святі книги, на утвердження наше і виправлення, – цих ніколи не хотів бачити...» (Слово 25) [9]. Коли ж ченці відігнали біса, то з'ясувалось, що монах не володіє грамотою і не пам'ятає жодного слова зі Старого Завіту. Звідси, книга глумачиться як засіб диявола, що вводить людину у спокусу.

Словом, образ книги в Патерику відображає систему цінностей тогочасної духовної культури. В. Горський вважає, що книга «несе не стільки радість пізнання, скільки духовне просвітлення від дотичності вищим, непідвладним людському розуму цінностям духу» [10: 91], а це відповідає загальним критеріям давньоруської літератури духовно-релігійного змісту. Тут образ книги поставав і як засіб комунікації з Богом, як засіб причетності до духовного просвітлення, водночас в цьому образі відображалась двоїстість християнського ставлення до дольнього гріховного світу, де навіть книга може стати знаряддям в руках «бісів», щоб відвернути людину від стремління до Бога. В давньоукраїнських літописах апологія книги та книжності була тісно пов'язана з поширенням

світоглядних орієнтирів християнства. Вважають, що у літописах, як в принципі і в інших жанрах давньоруської літератури, сприйняття книжного слова розглядалось як можливість прозріння (на противагу іншим релігія), осягнення вищої істини (Божа воля і смиренність проголошувались найкращими у будь-якій ситуації), самопізнання, самоосвіти, помилування (формування комплексу вини перед Богом і спрямованість на спасіння), отримання інформації про культурно-політичне становище держави (переважно в літописах), оскільки тематика творів зумовлювалась суспільною значущістю [11: 152]

Рецепція феномена книги у творчості Шевченка є різноаспектною, однак її ідеологічний вимір, що зберіг своє конотативне навантаження ще з початкових етапів формування християнської культури, залишив відображення і на сторінках його творів. Так, суттєвим є емоційне забарвлення, що супроводжує образ книги у творах Шевченка. Епізоди, у яких домінує палітра почуттів адорації книги, присутні і в Шевченкових творах, і в листах, і в щоденникових записах. Наприклад, із захопленням, майже з благоговінням описано примірник Біблії у повісті «Варнак». Йдеться про те, що у головного героя на столі «лежала большая книга, вроде Четьи Минеи, в красном сафьяном переплете, с золотыми вытиснутыми и почерневшими от времени украшениями. Это была Библия (как я после узнал) – изящное киевское издание 1743 [года], с высокопарным посвящением гетьману Разумовскому» [12: 124]. Цінність цієї книги у житті персонажа втілено у проникливих фразах: «Святая! божественная книга!», «Мое единственное прибежище, покров и упование!» [12: 151].

Упадає у вічі художньо-естетична концепція книги у Шевченкових творах, оскільки вона є знаковим штрихом, що перекинула місток у давньоруську добу. Такою вважаємо згадку про «книжку з кунштниками», яку прихопив з собою малий Тарас, як щось найдорожче, утікаючи від дяківської науки [13: 191]. Оскільки Шевченко не залишив ніякої інформації про її назву чи зміст, Д. Антонович припускає, що цієї книгою могло бути «якесь із дешевих видань, друкованих старими черенками, з друкованими ілюстраціями, заставками, кінцівками, а може й заголовними літерами, словом, – книжка старого українського «куншту»...» [14: 35]. Можливо, саме про подібну книгу, оформлену «кунштниками», йдеться у Шевченкових поезіях. Так, у поемі «Княгиня» читаємо: «І книжечок з кунштниками / В Ромні накупила / <...> / І азбуку по куншטיках / Заходилась вчити» [15: 29]. Якщо азбуку тоді вивчали за Псалтирем чи Часословом, то вірогідним видається припущення, що саме одне з цих видань, прикрашене кунштом – старовинною гравюрою – й стало випадковою здобиччю школяра-утікача. Наслідком захоплення бароковим кунштом у дяківській школі стало те, що почерк Шевченка в подальшому зберіг деякі прикметні риси українського скоропису XVIII ст. Д. Антонович вважає, що у поета «зосталось на все життя естетичне сприйняття рисунку літер старих українських книжок. Шевченко завжди і, здається, до кінця життя рисував у стилі заголовних літер наших стародруків. Пізніше любив великими заголовними літерами рисувати написи на перших листах своїх альбомів або всередині альбомів вирисовувати заголовки окремих віршів, і завжди літери цих написів рисував так, як з дитинства ці літери, ще за часів науки у дяків, усталилися в його дитячій зоровій пам'яті і якими зосталися в його уяві до кінця життя» [14: 36]. Отже, Шевченкова рецепція орнаментування книги сягає традицій українських стародруків. До прикладу, згадаємо рядки з поезії «А. О. Козачковському»: «... куплю / Паперу аркуш і зроблю / Маленьку книжечку; хрестами / Та візерунками

з квітками / Кругом листочка обведу / Та й списую...» [15: 58]. Дослідники стародруків описують подібний орнамент у рукописних книгах XVI–XVII ст., зокрема наявність геометричних фігур хрестів вказувала на духовно-релігійний зміст книги [16: 20], тому логічно, що у свою рукописну «книжечку» ліричний герой поезії записував колядки та щось із Сковороди. Таким чином, старе традиційне мистецтво орнаментування книги у рецептивному осмислення поета стає необхідним атрибутом, що супроводжує образ книги в уяві індивіда. І цей образ, найімовірніше, співпадав з образом книги середньовічних християнських кодексів, в яких, на переконання дослідників, символічна функція превалювала над комунікативною [17: 102].

Однак, книжну мудрість Шевченко не завжди трактує у виключно позитивному ключі. Тут проявляються збіги з давньоруською літературою, у якій простежується характерна двоїстість образу книги, а звідси й розуму, книжності, освіченості. Неодноразово проступає ця особливість у Шевченкових творах. Наприклад, у «Москалевій криниці» грамотність головного героя є дещо амбівалентною: незважаючи на те, що він у церкві співає за дяком та читає Апостола, безперечно, викликаючи особливу шану серед простого люду, однак він все ж виглядає «непевний»: «На крилосі / Стане, та й співає / За дяком таки, та возьме / Та ще й прочитає / Апостола серед церкви. / Вивчився читати / У москалях. Непевний був / Максим отой, брате» [15: 240]. Аналізуючи смислове навантаження епітету «непевний», Л. Плющ приводить рядки з першої редакції поеми, де цей епітет застосовано до панів: «Нехай би вже були непевні / Які вельможі просвіщенні: / То і не жаль було б; чи так? / А то сірісінкый сіряк / Отак лютує» [15: 65]. Дослідник переконаний, що в обох випадках слово «непевний» пов'язане з освітою. «Просвіщенні» пани непевні на тлі темної норми життя темних селян, бо панські злочини є звичаєвою нормою панів, не селян, їхня писемність лише допомагає їм не бачити, не чути благодаті Апостолів, Закону Божого. Однак, «непевність панів та Максима виявляється в їхньому відхиленні від закону людського – в одному випадку в бік свідомого зло чинення та, в другому, в бік свідомої благодаті любови, праведности» [18: 162-163]. Тут можна провести паралелі з переказами Києво-Печерського патерика, де мовиться про двоїстий характер освіченості/книжності, який можна застосувати і на добро, і на зло.

Отже, образ книги у Шевченкових творах має низку типологічних подібностей з образом книги у давній українській літературі. Насамперед, це сприйняття книги як невід'ємної частини християнської традиції, звідси – отождолення образу книги зі Святим Письмом чи з іншою духовно-релігійною лектурою. Прикладом цього слугують доволі численні уведення до контексту Шевченкових творів найменувань богослужбової та духовно-релігійної літератури, цитувань тощо. Важливим є духовно-емоційне забарвлення, що супроводжує образ книги у творах Шевченка, серед яких виразно проступає адорація книг Святого Письма. Однак, серед «позитивних» ознак образу книги у творах Шевченка проглядає рецепція середньовічного статусу двоїстості книжного знання. Амбівалентність у ставленні до освіченості взагалі є характерною для Шевченкових творів, що переконує у засвоєнні ним цього релігійно-світоглядного стереотипу, активно постулюваного у пам'ятках давньої української літератури. Упадає у вічі й візуальне сприйняття книги як давнього стародруку, образ якого постає у поетичних та прозових творах митця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бычков В. 2000 лет христианской культуры: sub specie aesthetica: в 2-х т. / В. Бычков. – М.-СПб.: Университетская книга, 1999. – Т. 2: Славянский мир. Древняя Русь. Россия. – 527 с. – (Сер. «Российские Прописки»).
2. Ветвінська Н. Соціокультурна роль тексту в Київській Русі / Н. Ветвінська // Наукові записки. Серія «Філологія»: [зб. наук. ст. / Ред. кол.: Кралюк М. П. та ін.]. – Острог: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія». – Вип. 3. – 2008. – С. 5-14.
3. Криса Б. Світоглядні устої українського поетичного бароко // Українське бароко // Українське бароко: матеріали I конгресу Міжнарод. асоціації українців (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р. / Відп. ред. д-р філол. наук О. Мишанич). – К., 1993. – С. 47–53.
4. Михайлов А. В. Языки культуры: [сб. трудов] / А. В. Михайлов. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 912 с. (Сер. «Язык. Семиотика. Культура»).
5. Повесть временных лет / РАН; Подгот. текста, пер., статьи и коммент. Д. С. Лихачева; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц; 3-е изд. испр. и доп., подгот. М. Б. Свердлов. – СПб.: Наука, 2007. – 668 с. (Сер. «Лит. памятники»).
6. Ісиченко Ю. У пошуку нарративної програми барокового літературного твору / Ю. Ісиченко // Українське бароко: матеріали I конгресу Міжнарод. асоціації українців (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р. / Відп. ред. д-р філол. наук О. Мишанич). – К., 1993. – С. 37-46.
7. Городнюк Н. А. Знаки необарокової культури у творчості Валерія Шевчука: компаративні аспекти: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.05 / Наталія Андріївна Городнюк. – Дніпропетровськ, 2003. – 179 с.
8. Голубинський Е. История Русской Церкви: в 2-х т. / Е. Голубинский. – М.: Университетская типография, 1901. – Т. 1: Период первый. Киевский или домонгольский, 1-я пол. тома. – 958 с.
9. Києво-Печерський патерик / Упоряд., адапт. укр. мовою, скл. додатки, прим. Ірина Жиленко. Відп. ред. В. М. Колпакова; [Електронний ресурс]. – 2-ге вид. – К.: ВД „КМ Academia”, 1998. – 348 с. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua/paterikon/patchyt.htm>
10. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.) / В. С. Горський. – К.: Наукова думка, 1993. – 162 с.
11. Коржовська О. В. Апологія книжності в киеворуських літописах / О. В. Коржовська // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки: [зб. наук. праць / Гол. ред. Білоусенко П. І.]. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – №2. – С. 147-152.
12. Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: у 12 т.; [редкол.: М. Г. Жулинський та ін.]. – Т. 3. – К.: Наук. думка, 2003. – 592 с.
13. Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: у 12 т.; [редкол.: М. Г. Жулинський та ін.] / Т. Г. Шевченко. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 2003. – 496 с.
14. Антонович Д. В. Шевченко – маляр / Вст. слово С. А. Гальченка; післям. Т. І. Андрущенко / Д. В. Антонович. – К.: Україна, 2004. – 272 с. [32] арк. іл.
15. Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: у 12 т.; [редкол.: М. Г. Жулинський та ін.] / Т. Г. Шевченко. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 2001. – 784 с.

16. Баренбаум И. Е. История книги: [учебник для вузов] / И. Е. Баренбаум. – 2-е изд., испр. и доп. – М: Книга, 1984. – 284 с.
17. Маркова В. А. Мистецтво книги: комунікативний аспект // Вісник Харківської державної академії культури: [зб. наук. праць / Відп. ред. Шейко В. М.]. – Харків: ХДАК, 2009. – Вип. 28. – С. 100-106.
18. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці»: Дванадцять статтів; [Передм. Ю. Шевельова] / Леонід Плющ. – К.: Факт, 2001. – 384 с.

Бигун О., канд. філол. наук, докторант
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ОБРАЗ КНИГИ В ТВОРЧЕСТВЕ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО (СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Анализируется византийская/древнерусская культура Слова и её рецепция в творчестве Т. Шевченко. Исследуются типологические параллели образа книги в древнерусских текстах и произведениях украинского поэта.

Ключевые слова: книга, византийская культура, древнерусская литература, рецепция, типология, Т. Шевченко.

Bigun O., PhD, postdoctoral student
Taras Shevchenko national university of Kyiv, Kyiv

THE BOOK'S IMAGE IN TARAS SHEVCHENKO'S WRITINGS: HISTORIC AND COMPARATIVE ASPECTS

The Byzantine/Old Ukrainian culture of the Word and its reception in Taras Shevchenko's writings are analyzed. The typology of the book's image in the Old Ukrainian literature and Shevchenko's works is investigated.

Key words: book, Byzantine culture, Old Ukrainian literature, typology, reception, Taras Shevchenko.